

*Кондратюк М. В.,**orcid.org/0000-0002-6310-649X**кандидат філологічних наук,**старший викладач кафедри іноземних мов професійного спрямування
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ЗАХІДНИХ ЛІНГВОКОГНІТИВНИХ ТЕОРІЙ ХХ СТОЛІТТЯ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Анотація. Розглянуто та проаналізовано засадничі положення лінгвокогнітивних теорій в історичній перспективі. Видання санскритської граматики Паніні значно вплинуло на європейську традицію мовознавства. Формалізація та метамова допомогли відмовитись від описового аналізу та відкрити нову епоху порівняльного мовознавства. Ідея формальних правил у мові, запропонована де Сосюром у 1894 та розгорнута доповнена Ноамом Хомським у 1957, була запозичена з формальних правил граматики Паніні.

У статті також з'ясовано базові відмінності між структуралізмом, формалізмом, теорією універсалій та когнітивною теорією. З'ясовано термінологічні напрями лінгвокогнітивних теорій у функціональній парадигмі та розглянуто статус таких термінів, як «концепт», «поняття», «еквівалент». Розглянуто засади теорій Фердинанда де Сосюра, Леонарда Блумфілда, Жана Піаже, Льва Виготського, Ноама Хомського, а також їх критиків та прибічників. Найбільш продуктивними є тези Піаже про роботу пам'яті, продукування, засвоєння та розуміння через мовну поведінку. Гіпотеза Хомського про вроджені універсалії привела до структуралістського переосмислення зв'язку між мовою і мисленням. В історичній перспективі, незважаючи на відмінність поглядів, майже всі теоретики сходяться на думці, що вдосконалення здатності розрізняти, сортувати або класифікувати розвивається поетапно, а мова та мислення пов'язані та взаємозалежні.

Кожна мовознавча теорія спонукала до численних дебатів із метою її підтвердження або заперечення і ділила науковців на табори. Попри суперечки щодо ключових моментів, точки дотики полягають у тому, що наукове пізнання розвивається з часом завдяки активним діям та спостереженню. Основні дебати ведуться щодо того, чи опанування мови розвивається залежно чи незалежно від когнітивної діяльності, чи залежить ця компетенція від концептуальних та фактичних знань. Майже всі теоретики сходяться на думці, що ментальна здатність розрізняти, сортувати або класифікувати розвивається поетапно, а мова та мислення пов'язані та взаємозалежні. Наприкінці статті окреслено перспективні та альтернативні класичному підходу напрями розвитку лінгвокогнітивної науки.

Ключові слова: лінгвокогнітивні теорії, концепт, структуралізм, універсальна граMATика, Піаже.

Постановка проблеми. Лінгвістичні наукові теорії проходять певний життєвий цикл: виникають, розвиваються, відходять у забуття, дають поштовх до виникнення нових течій. Загалом, у процесах розвитку теорій можна відслідкувати діалектичні закономірності: перехід кількісних змін у якісні, єдності і боротьби протилежностей, заперечення [1].

Когнітивно-дискурсивна лінгвістика – це порівняно молода галузь мовознавчої науки, яка сформувалась наприкінці ХХ сторіччя під впливом теорій таких філософів, як А. Бергсон, Л. Вітгенштейн, М. Гайдеггер, Ж. Дельоз, Ж. Деріда, М. Фуко. Вони поставили під сумнів репрезентативну теорію пізнання і запропонували принципово нове розуміння мови. На зміну уявленню про мову як інструмент комунікації за допомогою мовних знаків приходить альтернативне тлумачення мови як способу комунікативної взаємодії суб'єктів заради вироблення і збереження спільної системи орієнтації і цінностей у мовних знаках. Історична перспектива розвитку лінгвокогнітивних теорій та пошук взаємозв'язку між процесом пізнання і мовою становить інтерес для багатьох галузей науки, зокрема лінгвістики і психології, але так було не завжди.

Мета статті – проаналізувати етапи розвитку провідних західних лінгвокогнітивних теорій ХХ століття в історичній перспективі та окреслити закономірності та суперечності. Для опису та аналізу засад теорій обрано історико-порівняльний та описовий методи.

Виклад основного матеріалу. Ще древні греки міркували про походження та структуру мов; ставили ранні лінгвістичні експерименти; вивчали походження слів, природу натхнення та авторських прав, граматику грецької мови. У Платонівській алегорії печери з книги VII філософського трактату «Республіка» [2] представлено щонайменше чотири типи об'єктів: тині, двовимірні об'єкти у печері, багатовимірні об'єкти зовні печери і словесні засоби репрезентації. У «Республіці» Платон посиляється на теорію форм як на основу багатьох своїх аргументів, але не обґрунтовує саму теорію. Ці критичні зауваження були висунуті Аристотелем, який заперечував незалежні форми.

Як і давньогрецькі філософи, християнські богослови припускали, що мова втілює загальнолюдські форми людської думки і відображає космічний порядок, розглядали мову як дар богів. За словами Блумфілда, антична та християнська традиція і підхід до вивчення мови, а також філософія про те, що мова є тотожною мисленню, зберігався аж до вісімнадцятого століття [3, с. 33–34].

Видання санскритської граматики Паніні в ХІХ столітті показало європейським мовознавцям приклад повного і точного опису мови. Недарма Паніні часто називають першим дескриптивним лінгвістом. Застосування метамови опису та формальних правил до мови в західноєвропейській традиції стали наслідком впливу санскритських граматистів. Санскритська граMATика Паніні вплинула на європейську традицію

мовознавства. Фердинанд де Сосюр читав лекції про санскрит і, безперечно, знав праці Паніні та Бхартріхарі. Формалізація та метамова допомогли відмовитись від описового аналізу та відкрити нову епоху порівняльного мовознавства. Ідея формальних правил у мові, запропонована де Сосюром у 1894 та розроблена Ноамом Хомським у 1957, була запозичена з формальних правил граматики Паніні.

Згодом бажання дослідити психологію продукування мови змусило вчених об'єднати лінгвістичні та психологічні підходи. Проте на початку розрізнення мовного знака та концепту вважалося неможливим. Історична традиція поєднання мовного знака і концепту була продовжена в «Курсі загальної лінгвістики». Де Сосюр (1857–1913) стверджував, що лінгвістичний знак є двосторонньою психічною сутністю: «явища свідомості, які ми назвемо поняттями, сполучені з уявленнями про лінгвістичні знаки або з акустичними образами, що слугують для їх вираження» [4, с. 23]. Лише з набуттям мови людиною мовний знак поєднує поняття зі звуковим образом. У своїх працях Сосюр міркував: «...якби слова означали попередні поняття, то всі вони мали б точні еквіваленти від однієї мови до іншої» [4, с. 116]. Він запропонував «залишити слово «знак» для назви цілого, а терміни поняття та акустичний образ замінити на позначене (сигніфікат) і позначення (сигніфікат) відповідно; останні два терміни мають ту перевагу, що вказують на протиставлення як між собою, так і щодо цілого, частинами якого вони є» [4, с. 89].

Із теорії біхевіоризму лінгвістична наука запозичила такі поняття, як «стимул» і «реакція». Один із відомих біхевіористичних лінгвістів Леонард Блумфілд (1887–1949) у своїй праці «Language» (1933) [4] стверджував, що мовлення є продуктом слухових подразників, на які за умов позитивного підкріплення людина виробляє відповідну мовленнєву реакцію. У цьому контексті механізм як засвоєння та продукування мовлення, так і засвоєння лексики, є подібним до формування звичок. Блумфілд уважав мислення результатом мови, ствержуючи, що діти вчать мислити через мову. Дорослі корегують та позитивно підкріплюють дитячі спроби і дитина спочатку набуває і тренує звичку говорити вголос, а згодом інтеріоризує мовлення, чим активує процес мислення словами. Серед наочних прикладів внутрішнього мовлення Блумфілд називає акт підрахунку. Він указує на те, що числа були отримані шляхом повторення впорядкованого списку слів. Такий словесний рядок узгоджується з елементами у світі, а останнє слово, яке відповідає останньому об'єкту в рядку, стає кінцевим значенням для позначення кількості предметів у наборі. Блумфілд уважав, що вивчення мови має психологічний та лінгвістичний аспекти. На його думку, лінгвісти мають вивчати мовні знаки, а психологи – розробляти теорії психології мовлення. Психологи та психологічна теорія почали входити у сферу мовознавства, дискусія про взаємозв'язок між засвоєнням мови та когнітивним розвитком почала входити у сферу самої психології.

Серед видатних психологів, які пропагували теорію когнітивного детермінізму, був швейцарський дослідник Жан Піаже (1968–1980). Він уважав у теорії вродженості мови помилковим розрізнення когнітивного і мовного процесу і наполягав, що мислення породжується в дії [5]. Також він стверджував, що дитина активно будує логічні математичні схеми окремо від мови. Математичні концепти побудовані або розроблені з попередніх перцептивних структур або диференціації сенсомоторної системи загалом [6]. Конструктивістський підхід до

викладання математики Піаже значно вплинув на математичну освіту учнів молодшого віку. У своїх дослідженнях про набуття людиною «оперативної математичної думки» він дійшов висновку, що логічні математичні структури походять не від мови, а від загальної координації дій, що встановлюють відповідності та еквівалентності. Він уважав, що пізнання розвивається з часом завдяки активним діям та спостереженню. На його думку, опанування мови розвивається окремо від когнітивної діяльності, яка обмежується концептуальними та фактичними знаннями. Піаже стверджує, що лінгвістична компетентність слідує за оперативним мисленням, а концептуальні поняття набуваються до засвоєння їх словесного еквівалента.

Одночасно з Піаже (однак зовсім з іншого боку) це питання досліджував російський психолог Лев Виготський [7]. Хоча у своїх працях він суперечив Піаже і наполягав, що «коріння мислення і мови відмінні» [7, с. 96], проте він дійшов висновку, що пізнання підпадає під контроль лінгвістичних структур, хоч і не залежить від мови. У теорії Виготського мова розглядається як критично важлива для когнітивного розвитку.

Теорія Піаже спонукала до численних досліджень із метою підтвердження або заперечення. Так, наприклад, Зуріф, щоб відповісти на питання про мовно-пізнавальну залежність, [8] провів серію досліджень на пацієнтах із лівобічним ураженням мозку. Такі ураження призводять до порушень використання словникового запасу, але не підривають концепти, на яких воно базувалося. Розуміння понять часу, кількості та простору були продемонстровані пацієнтом навіть тоді, коли він не зміг використовувати лексичні форми, що втілюють ці поняття. Ці дослідження підтвердили диференційоване зберігання лексем та понять. Багато дослідників експериментально підтвердили теорію концептуального знання, яка стверджує, що попереднє засвоєння концептів сприяє засвоєнню мови, але не є причиною цього. На існування безпосередньої залежності між мовою та пізнанням указують дослідження розвитку глухих дітей.

Також розвивається структуралістська теорія, за якою структура мови є ізоморфною структурі думки. Бунер [9] заявив: «Якщо мовні категорії, організовані в ієрархії, то і досвід повинен бути організований в ієрархічні категорії». Він уважав, що ця здатність до організації повинна бути вродженою так само, як і до прогнозування, причинно-наслідкових зв'язків та модифікацій. Він стверджував, що вроджена лише структура, а самі системи акумулюються. Він наблизив структуралізм до теорії когнітивних універсалій своїм твердженням про те, що метою концептуального аналізу є характеристика концептуальних відносин і зв'язків та пояснення того, як концепти асоціюються в думках і пам'яті. Учений сподівався знайти когнітивні універсалії, що відображають людський інтелект, демонструють послідовність навчання або спрямовують універсальну граматику.

Жакендофф [10] запропонував теорію, за якою концептуальна структура є аналогічною теорії синтаксису. Він стверджував, що ментальна репрезентація слова має три рівні: фонологічний, синтаксичний та концептуальний. Уся інформація, що передається мовою та системами сприйняття, повинна бути сумісною на рівні когнітивної структури. Він уважав що граматична структура є прикладом семантичної структури і що граматичні правила відображають концептуальні обмеження. Згодом учений заявив, що концептуальна структура є досить насиченою, щоб опанувати всі модальності досвіду. Для того,

щоб дитина формувала уявлення, відповідні концептуальні виміри вже повинні бути доступні дитині, тому існування концептуальних полів має бути вродженим. Він висунув теорію про те, що вроджені універсалії, які дають людям однакові можливості і, як наслідок, концепти, які здобуде кожна людина, залежать від досвіду.

Згодом Ноам Хомський [11; 12; 13] завдав найсильнішого удару біхевіоризму. Він зазначив, що діти не отримують безпосередніх інструкцій граматики від своїх батьків, а засвоюють правила. Ця проблема отримала назву «проблема проєкції» і є аргументом того, що лінгвістичні дані, отримані маленькими дітьми, не є достатніми для пояснення їх детального знання першої мови, тому люди вже народжуються зі здатністю до вивчення мови. Хомський припускає, що опанування мови має значний біологічно-вроджений компонент, який він назвав універсальною граматику. Ця грамика складається з двох основних будівельних блоків-універсалій, які визначають або характеризують правила. Хоча ідея дуже схожа на віру в те, що мова є даром богів, проте (на відміну від греків та богословів) Хомський не стверджує, що мова і думка єдині.

Хомський запропонував теорію лінгвістичної компетентності у взаємодії з теоріями пам'яті, продукування, засвоєння та розуміння через мовну поведінку. Гіпотеза про вродженість універсалій привела до структуралістського переосмислення зв'язку між мовою і мисленням. Мова та мислення вважаються вродженими універсаліями, які опрацьовують як лінгвістичну, так і нелінгвістичну інформацію. Поняття об'єктності, ідентичності та класифікації тісно пов'язані між собою і є основою будь-якого розуміння об'єктних відносин. Дослідження довели вроджену здатність до класифікацій у немовлят. Є підстави вважати, що немовлята можуть розрізняти об'єкти на базі сортування, просторових вимірів та дистанції. Шпельке [14] зміг продемонструвати, що немовлята встановлюють уявлення про об'єкти на основі когерентності, обмеженості та просторові проєкції.

Висновки. В історичній перспективі, незважаючи на відмінність поглядів, майже всі теоретики сходяться на думці, що вдосконалення здатності розрізняти, сортувати або класифікувати розвивається поетапно, а мова та мислення пов'язані та взаємозалежні.

Лінгвокогнітивна наука у ХХІ сторіччі перебуває під впливом широкого розповсюдження комп'ютерів та мережі Інтернет. Інтернет забезпечує миттєвий доступ до величезних масивів інформації майже в реальному часі, що робить процеси більш щільними, нівелює вплив відстані на можливість комунікації, змінює пріоритети пошуку й обробки інформації (Google, BigData, цифровізація), видозмінює самі механізми запам'ятовування і накопичення інформації. Багатопланова і багатомодальна цифрова реальність змінює і створює новий лінгвокогнітивний досвід через комп'ютерні ігри, серіали, месенджери, соціальні мережі і сайти. Новий тип оперативної діяльності людини видозмінює безпосередньо процес сприйняття, мислення і пам'яті, формує нову проблематику сучасної когнітивної лінгвістики.

Література:

1. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Том 1: Наука логики. Москва : Мысль, 1974. 452 с.
2. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с. <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>

3. Де Сосюр. Курс загальної лінгвістики. Київ : Основи, 1998. 324 с.
4. Блумфилд Л. Язык. Москва : Прогресс, 1968. 606 с.
5. Piaget, J. (1965). *How children form mathematical concepts*. In: R. Anderson & D. P. Ausubel (Eds.), *Readings in the psychology of cognition*. New York: Holt Rinehart and Winston. 1965. pp. 84–104.
6. Piaget, J. *Quantification, conservation, and nativism*. *Science*, 1968. 162, 976–979.
7. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва : Лабиринт, 1996. 325с.
8. Zurif, E. B. & Blumstein, S. E. (1978). *Language and the brain*. In: M. Halle, J. Bresnan & G. A. Miller (Eds.), *Linguistic theory and psychological reality*. Cambridge, MA: The MIT Press.
9. Bruner, J.S., Olver, R. & Greenfield, P.M. (Eds). *Studies in cognitive growth*. New York: John Wiley & Sons Inc. 1967.
10. Jackendoff, R. *Languages of the mind*. Cambridge, MA: The MIT Press. 1993.
11. Chomsky N. *A review of B. F. Skinner's Verbal Behavior*. *Language*, 35, 1959. 26–58.
12. Chomsky N. *Syntactic structures*. The Hague, Netherlands: Mouton. 1976.
13. Chomsky N. *Language and the problems of knowledge: The Managua lectures*. Cambridge, Mass: MIT Press. 1989.
14. Spelke E.S. *Principles of object perception*. *Cognitive Science*, 14, 1990. 29–56.

Kondratyuk M. Trends in the XX century Western linguo-cognitive theories in historical perspective

Summary. The article considers basic provisions of linguo-cognitive theories of the XX century in the historical perspective. The publication of Panini's Sanskrit grammar significantly influenced the European tradition of linguistics. Its formalization and metalanguage helped to abandon outdated descriptive analysis and opened a new era of comparative linguistics. The idea of formal rules in language, proposed by Ferdinand de Saussure in 1894 and developed by Noam Chomsky in 1957, was borrowed from the formal rules of Panini's grammar.

The basic differences among structuralism, formalism, the theory of universals, and cognitive theory are also clarified. The terminological directions of linguo-cognitive theories in the functional paradigm and the status of such concepts as concept, universal, equivalent are clarified. The basic principles of the theories of Ferdinand de Saussure, Leonard Bloomfield, Jean Piaget, Leo Vygotsky, Noam Chomsky, as well as their critics and supporters are considered. The most productive are Piaget's theses on the work of memory, production, assimilation, and comprehension through language behavior. Later Chomsky's hypothesis of innate universals led to a structuralist rethinking of the connection between language and thought. Historically, despite differences of opinion, almost all theorists agree that improving the ability to distinguish, sort, or classify develops in stages, and that language and thought are interconnected and interdependent.

Each new theory has prompted numerous studies to confirm or deny the previous ones. The thesis that cognition develops over time through active action and observation is debatable. There is also a controversy over the thesis that language acquisition develops independently of cognitive activity and is limited to conceptual and factual knowledge. Almost all theorists agree that the ability to distinguish, sort, or classify develops in stages, and that language and thought are interconnected and interdependent. Promising and alternative to the classical approach directions of further development of linguo-cognitive science are outlined.

Key words: lingo-cognitive theories, concept, structuralism, universal grammar, Piaget.